

FƏRIDƏ ƏLİYEVƏ

T.e.n., BDU Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)

kafedrasının dosenti

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

**1905-1906-CI İLLƏR ERMƏNİ-MÜSƏLMAN SAVAŞI
O DÖVRÜN PUBLISISTİKASINDA****Açar sözlər:** Nifaq, savaq, azərbaycanlılar, erməni təcavüzü**Ключевые слова:** раздор, война, азербайджанцы, армянская агрессия**Key words:** discord, war, azerbaijanis, armenian aggression

Azərbaycan torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq iddiasında olan ermənilər 1905-ci il fevralın 6-da Bakıda, sonra isə bütün Azərbaycanda əvvəlcədən hazırlanmış planla azərbaycanlılara qarşı silahlı qiyam qaldırdılar, təcavüzə başladılar. 1906-cı ilin payızına qədər davam edən bu qanlı toqquşmalar nəticəsində azərbaycan kəndləri talan edilir, yandırılır, 10 minə yaxın insan həlak olmuşdu.(1,180)

Ermənilərin Azərbaycan xalqına, onun varlığına, onun ərazisinə, ərazi bütövlüyünə qarşı başladıkları görünməmiş təcavüzü, törətdikləri vəhşilikləri o dövrün Azərbaycan ziyalılarını son dərəcə narahat etmişdi və onlar erməni təcavüzünün səbəbləri və məqsədləri o dövrün mətbuatında işıqlandırmışdılar. Bu ziyalılar içərisində Əli bəy Hüseynzadənin fəaliyyəti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, böyük mütəfəkkir nəşiri olduğu “Həyat” (7.VI.1905-3.IV.1906) qəzetində erməni təcavüzünə silsilə məqalələr həsr etmişdi. Əli bəy Hüseynzadə “Həyat” qəzetində “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” adlı iri həcmli elmi-tarixi-publisist əsər ilə çıxış edir. Bu əsərdə o türklərin mənşəyi, tarixi və mədəniyyəti haqda yığcam, lakin çox qiymətli məlumat verir. Məhz buna görə də Əli bəy Hüseynzadə irsinin səmərəli tədqiqatçısı Ofeliya Bayramova mütəfəkkirin “Həyat” qəzetində çap etdirdiyi məqalələri 1997-ci ildə “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” adı altında nəşr edir.(2)

Yaşar Qarayev “Əli bəy: irsi və varisləri...” adlı məqaləsində Əli bəy Hüseynzadənin ermənilərin Azərbaycana qarşı başladıkları təcavüzün əsl simasını açmaqda rolunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı: Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə öz siyasi-fəlsəfi publisistikasında ermənilərin rəhbər tutduğu və ısrarla, inadla həyata keçirdiyi konkret-tarixi və milli-siyasi proqramın qlobal motivləri və strateji havadarları, ideya kökləri dini, irqi, sosial və qövmi əsasları, həm fiziki, həm də mənəvi terroru açıq, fəal cəbbəxana elan edən ikiüzlü, saxta, məkrli üsul və vasitələri öz yüksək ixtisaslı, predmetli, təfəssilatlı elmi şərhini və təhlilini vermişdir. (3,11)

Əli bəy Hüseynzadə “Həyat” qəzetinin 7 iyun 1905-ci ildə çapdan çıxan ilk nömrəsində “Erməni vətəndaşlarımıza tövsiyə və ixtarətımız” adlı məqaləsində ermənilərin Azərbaycana qarşı başladıkları təcavüzü pərdələməyə çalışdıqlarını, iki millət-azərbaycanlılarla ermənilərin arasındakı nifaqın səbəbini azərbaycanlılarda gördüklərini kəskin tənqid edir: “ermənilərin əhli-maarifi, mühərrirləri, ədibləri öhdələrinə tərtib edən vəzifəyi, iki millət arasında təliffibeyn etmək xüsusundakı müqəddəs vəzifəyi əsla ifa edəm-mədilər..., onlar erməniləri haqlı, insaniyyətli, bigünah və əlhasıl məsum bir quzu kibi göstərməyə, bizi isə bunun əksi-ovsaf ilə tövsif etməyə qeyrət edirlər, qəzetlərlə, teleq-rafla Avropanın bir ucundan o biri ucuna, bəlkə ta Amerika və Avstraliyaya qədər o yol-da fəryad edirlər” (2, 84-87) Adını çəkdiyimiz

məqalədə Ə.Hüseynzadə ermənilərin azərbaycanlılara iftira atmasını xüsusilə qeyd edirdi və bunun əsas səbəbini göstərirdi: “Ermənilər belə bir iftira ilə çıxış edirdilər ki, guya ümum müsəlmanlar, yəni 300 mil-yondan ibarət olan müsəlmanlar ittifaq və ittihad edib bu günlərdə çəgirtgə kimi qanadla- nıb uçaraq və Rusiya və Avropanın üstünə töküləcək və Qərb mədəniyyətinə, bəlkə də bütün xristian aləmini bağı ilə, bağçası, əkinilə, əhalisiylə yeyib yetəcəklərmiş. Buna da guya indiyə qədər ermənilər mane olmuşlar. Bütün xristianlıq, sivilizasiya (!) üçün qorxu, fəlakət-islam, yeganə xilas, nicat, ümid yeri isə ermənilər imiş” (2, 84-85)

Erməni-Azərbaycan münasibətləri məsələsinə toxunan Əli bəy Hüseynzadəyə görə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və mədəni inkişafı erməniləri na-rahat etməyə başlamışdı, “müsəlmanların tərəqqi və maariflənməsi” onları təftişə salırdı. (2, 86-87). Əli bəy Hüseynzadə ermənilərə müraciətlə yazırdı:... Siz hər nədənsə aləmi-islamın ittihadından deyil, xabi-qəflətdən oyanıb, təriqi-təməddün və maarifə sülukindən qorxursunuz! Sizi təlaşa salan zənn ediyoram bu cəhətdir.(2, 86-87)

Əli bəy Hüseynzadə “Gəncə və Tiflis vüqyamına dair əfkarımız” (“Həyat” qəzeti, 1905-ci il 11 iyul) adlı məqaləsində erməni-müsəlman savaşının 3 səbəbini göstərir, bu səbəblər bunlardır: 1) ermənilərin azqınlığı, erməni kilsəsinin fəaliyyəti, 2) azərbaycanlı-ların mövcud siyasi durumdan bixəbər olmaları, 3) ölkədəki idarə sistemi. “Bu qovğa üç növ siyasətin təhtitəsirində hasil oldu: birincisi, bəzi ermənilərin azqınlığı və zəlaləti idi ki, ermənilər bir az kəsbi-maarif və sərvət etdiklərindən naşı kəbirləndilər, qürur peyda etdilər. Bu hallarına bir də təsirati-kəlisə qarışdı. Sair millətlər, məsələn, fransızlar kə-lisanın əlindən xilas olmağa çalışırkən, ermənilər aləmi-islamın ortasında bulundurları halda, dini islamdan qətiyyənlə bixəbər qalmağa və təəssübi-kəlisələrini son dərəcələrdə vaxtarmağa cəhd və qeyrət ediyorlar idi! Siyasətin ikincisi müsəlmanların qəflətləri, avamlılıqları idi... Fəqət bu iki amil özlüyündə nifaq və şəqaqə bais olmaz idi! Baisi-həqi-qi köhnə üsuli-idarə idi, daha doğrusu, o üsulun bəzi qərəfkirani idi ki, bu kibi əhvalda bir zəmini-müsaid bulub moxmi-nifaqı əkdilər!..(2, 116) Gətirilən ixtibaslardan görünür ki, Əli bəy Hüseynzadə erməni təcavüzünün mümkün olmasında, həyata keçirilməsində Rusiya imperiyasının hakim dairələrini müqəssir sayırdı.

Görkəmli Azərbaycan ziyalısi “Molla Nəsrəddin” jurnalının qeyri-rəsmi ikinci redaktoru (1906-1911-ci illərdə) Ömər Faiq nemanzadə 1906-cı il avqustun 6-da “İrşad” qəzetində “Nə etməliyik” adlı məqalə çap etdirmişdi. Məqalədə ermənilərin qırğın törət-məkdə əsas məqsədləri açıq-aydın göstərilmişdir: “İndi lazımdır ki, ermənilərin niyyət və tədbirlərini kəmal ilə bilib, ona görə özümüzü mühafizə eləyək. Burasını heç vaxt yaddan çıxartmıyaq ki, ermənilər hər nə cür olsa özləri üçün mütləq bir “Ermənistan” vücuda gətirmək niyyət qəbisindədirlər və bu niyyətlərini hüsula gətirmək üçün də mütləq bizi İrəvan, Qarabağ və Kars səmtlərindən çıxartmaq məcburiyyətindədirlər”.(4,72) Daha sonra müəllif çox uzaqgörənliklə ermənilərin gələcək planlarını dəqiqliklə qələmə ala bilmişdi: “Bəli, ermənilər indi ruslar ilə bir olub bizi İrəvan, Qarabağ səmtlərində zəiflətdikdən sonra gələcəkdəki fürsətə ilfizar edib Rusiyanın inqilab və zəfini gözləyəcəklər. Və birinci fürsətdə Rusiyadan qabaqca “avtonomiya” istəyib yavaş-yavaş özlərinə “Ermənis-tan” hazırlayacaqlar”. (4, 72-73)

1905-1906-cı illərdə ermənilərin Azərbaycana qarşı təcavüzü Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin publisistikasında öz əksini tapmışdır. M.Ə.Rəsulzadə bu təcavüzün törətdi-yi fəlakətləri, vəhşilikləri göstərməklə kifayətlənməyərək qırğınların qarşısının alınma-sında böyük rol oynamışdı. Lakin ilk milli sosial-demokrat təşkilatı-“Hümmət”in təsisçilərindən biri olan M.Ə. Rəsulzadə erməni təcavüzünün əsas səbəbini erməni xalqında, millətində deyil, Rusiya hökumətində görürdü: O, 19 iyul 1906-cı ildə sosial-demokrat təmayüllü “Dəvət-Qoç” qəzetində çap etdirdiyi “Mərazimizin çarəsi” adlı məqaləsində ermənilərin Azərbaycanın şəhər və kənd-

lərində törətdiyi dəhşətləri qeyd etsə də, erməni təcavüzünün əsas səbəbini, birinci səbəbini – “Cümlə Rusiyanı qanlı bir girdab içində bu-raxan istibdad və bürokratiyada... iki milləti bir-biri ilə vuruşdurub nahaq qanlar içində inqilabı qərq etmək istəyən dövlətdə görürdü. (5, 20) Çox qərribə olsa da, M.Ə.Rəsulzadə qırğının ikinci səbəbini “müxtəlif millətlərin burjuaları arasında olan iqtisadi rəqabətdə görürdü: “İki millətin ağaları və rəisləri, burjua girvələr, bəylər və xanlar arasında olan rəqabəti-iqtisadiyyə ilə hazırlanmış bir zəmində hökumət dəsti-qəddarənəsilə edilən erməni müsəlman hadisəyi-facianəsi” (5, 71) Sözsüz ki, Azərbaycanın iqtisadi həyatında fəaliyyət göstərən müxtəlif millətlərin burjuaları arasında, o cümlədən Azərbaycan və erməni millətindən olan kapitalistlər arasında rəqabət mövcud idi, amma heç bir rəsmi sənəddə azərbaycanlıların ermənilərə qarşı kütləvi qırğına hazırlaşdıqları haqda məlumat tapmaq olmaz. M.Ə.Rəsulzadə erməni fəhlələrinin azərbaycanlılara qarşı təcavüzdə iştirakını qeyd edirdi və bunun səbəbini “Daşnaksütyun” partiyası onun fəaliyyəti ilə əlaqələndirirdi. 14 iyul 1906-cı ildə “İrşad” qəzetində çap etdirdiyi “İki nüktə” adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə bu haqda belə yazırdı: “Erməni fəhlələrini nə vadar elədi ki,... dənəətkaranə işə iq-dam etdilər. Erməni fəhlələrini bu işə vadar edən “sosialist daşnaksütyun” fırqəsidir.(5, 51)

M.Ə.Rəsulzadə “Hümmət” təşkilatının orqanı olan “Təkamül” qəzetinin 16 dekabr 1906-cı il tarixli nömrəsində nəşr etdirdiyi “Şeytan işinin nəticəsi adlı məqaləsində erməni təcavüzünün səbəbini “şeytan” dedikdə müəllif Rusiya dövlətini nəzərdə tuturdu. Belə ki, 1907-ci il martın 17-də “Təkamül” qəzetində çap etdirdiyi “Barı, 17 mart” adlı məqalədə M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Məlum olduğu vəşhlə Rusiya hökuməti inqilab şeytanların qabağını saxlamaq zəhabilə hər bir dəni fikirlərə düşüb, hətta iki milləti bir-birinə qırdırmaq dərəcəsinə də vardı. Rusiyada ruslar ilə cuhudları saldırıb, Qafqazda da erməni və müsəlman vaqəj-i-dəhşətzasını yaratdı

Nəriman Nərimanov 1906-cı il iyulun 23-də “Həyat” qəzetində nəşr etdirdiyi “Müsəlman-erməni kasıb fəqirlərinə bir neçə söz” adlı məqaləsində erməni-müsəlman savaşı, probleminə toxunmuşdu. N.Nərimanov sosial-demokrat “Hümmət” təşkilatının üzvü idi və bu da onun erməni təcavüzünə münasibətində özünü göstərir. Belə ki, N.Nərimanov ermənilər ilə azərbaycanlıları savaşa eyni dərəcədə müqəssir sayır: “Siz iki bədbəxt millət, iki qonşu, nə məqsədlə meydana çıxırsınız. Bir-birinizin qanını tökmək ilə hansı bir əqidəni yola verib, hankı nüqtəyə çatmaq istəyirsiniz? Ey erməni-müsəlman kasıb fəqirləri! Əqlinizi uduzub “bir para adamların” hiyləsinə aldanmayın”. (6, 121) “Bir para adamlar” dedikdə N.Nərimanov cəmiyyətin yuxarı təbəqəsini – “böyüklerini” nəzərdə tuturdu. (6, 122) O, erməni-savaşında əsas müqəssiri, günahkarı “burjuaziyanı” sayır və hər iki millətin kasıb fəqirlərini “burjuaziyanın” təsirindən azad olub ittifaqa girib ümumi düşməne qarşı mübarizəyə çağırırdı. (6, 123)

Erməni - müsəlman savaşı dahi Üzeyir bəy Hacıbəylinin publisistikasında da öz əksini tapmışdır. O, 1906-1907-ci illərdə bu problemə bir neçə məqalə həsr etmişdir. Bu məqalələrdə əsas diqqət savaşın səbəbləri, törətdikləri fəlakətlər, bunun qarşısının alınması məsələlərinə verilmişdir. Üzeyir Hacıbəyli azərbaycanlıların erməni-müsəlman savaşında maraqlı olmadıqlarını 1906-cı il fevralın 4-də “İrşad” qəzetində çap etdirdiyi “Erməni-müsəlman sülh məsələsinə dair” məqaləsində xüsusilə qeyd etmişdir. “Bunu da bilməlidirlər ki, sadəlövh müsəlmanlar heç bir vaxt və heç bir halda qonşuları ermənilərlə dava etmək fikrində deyildirlər. Çünki belə nagüvarə iş icrasına müsəlmanları vadar edəcək bir məqsəd yoxdur” (7, 179). Üzeyir Hacıbəyli savaşın səbəbini ermənilərdə, “Daşnaksütyun” partiyasının fəaliyyətində, rus dövlətinin yeritdiyi anti-azərbaycan siyasətində, erməniləri azərbaycanlılara qarşı qızıqdırmasında görürdü. O, “İrşad” qəzetinin 1906-cı il iyunun 14-də çap etdirdiyi “Bir tədbir lazımdır ya yox?” adlı məqaləsində yazırdı: “Mərkur Şurada müsəlmanlar tərəfindən biməhaba rast və

mərd-mərdanə danışan vəkilləri bu erməni-müsəlman iğtişasına böyük səbəb ermənilərin “Daşnakstyun” adlanann ixtilalçı fırqəsi olduğunu dəlil və sübutlar ilə hökumət hüsurunda bəyan etmişdilər” (7, 232). Məqalədə sonra məhz hökumət dairələrinin, “hökumət qulluqçularının” erməniləri azərbaycanlılara qarşı savaşa təhrik etdiklərini göstərirdi: “bəs o vaxt ki, ölkənin orasında-burasında müsəlmanlar ölüm-itim və hücum giriftar olurdular canişin hüsurundakı sülh və səlah komisyonu bu cinayətlərə qarşı bir tədbir görməyi artıq hesab edirdi, o vaxt ki, hökumət qulluqçuları öz provokatorları ilə və fitnə və fəsadları ilə aranı qızışdırırdılar və müsəlmanları erməni bədkarlarının ayağına verib erməniləri müsəlmanların üstünə qalxı-zırdılar (2, 232).

Ü.Hacıbəyli qatı millətçi “Daşnaksütyun” partiyasının ermənilərin azərbaycanlılara qarşı təcavüzdə aparıcı rolunun danılmaz olduğunu xüsusilə qeyd edirdi: “Biz müsəlmanlar dəxi rus məmurlarının provokatorluqlarını iqrar vı etiraf edib də, erməni “Daşnaksütyun” ferqəsinin də bu iğtişanın davamına səbəb olduğunu anlayıb, ölkənin sakitlik və rahatliyi xatirəsi üçün tələb edirik ki,... “Daşnaksütyun” fırqəsi dəxi dağılıb puç olsun...amma bu fırqə bu gün özünü öz camaatı arasında elə möhkəmləndiribdir ki, tez bir zamanda puç olması çox mahaldır” (7,233-234

Ermənilərin Azərbaycana qarşı başladıkları savaş məsələsinə “Hümmət” təşkilatının yaradıcılarından biri olan Sultan Məcid Əfəndiyev də toxunmuşdur. O, 30 dekabr 1906-cı ildə “Təkamül” qəzetində çap etdirdiyi “İnqilabiyyun fırqənin əsası necə olmalıdır?” adlı məqaləsində Daşnakstyun partiyasını Tiflisdə erməni-müsəlman davasının təşkilatçısı olduğunu qeyd etsə də, milli qırğının törədilməsində Azərbaycan burjuaziyasını da erməni burjuaziyası kimi günahkar hesab edir, onlar rolunu eyniləşdirirdi. (8, 44). Bu tezis əlbəttə kökündən səhvdir

ƏDƏBİYYAT

1. Bəxtiyar Nəcəfov. Düşmənin üzü. I hissə, B., 2007
2. Əli bəy Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? , B., 1997
3. Yaşar Qarayev Əli bəy: irsi və varisləri..., 1995.-Əli bəy Hüseynzadə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Seçilmiş məqalələr.,B.,1996
4. Ömər Faiq Nemanzadə-Nə etməliyik. Ş.Hüseynov. Müstəqilliyin çətin yolu..., Reallıqlar, düşüncələr.B,2009
5. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Mərzimizin çarəsi. M.Ə.Rəsulzadə əsərləri I hissə 1903-1909,B.,1992
6. Нариман Нариманов Избранные сочинения, т.1, Б.,1990
7. Üzeyir bəy Hacıbəyli Seçilmiş əsərləri, II cild, I cild,B., 2005
8. Sultan Məcid Əfəndiyev Əsərləri, B., 1969

ФАРИДА АЛИЕВА

*К.и.н. БГУ, кафедра История Азербайджана
(для гуманитарных факультетов)*

ПУБЛИЦИСТИКА АРМЯНО-МУСУЛЬМАНСКОЙ ВОЙНЫ ПЕРИОДА 1905-1906 ГГ

В статье дается оценка армяно-мусульманской войны 1905-1906 годов в публицистике азербайджанских общественных деятелей того периода - А.Гусейнзаде, О.Ф.Нариманзаде, М.А.Расулзаде, Н.Нариманова, С.М.Эфендиева, Ю.Гаджибеили

FARIDA ALIYEVA
*Candidate of Historical Science,
Associate Professor BSU Department of Newtime
and modern History of Azerbaijan*

**THE ARMENIAN-MUSLIN'S FIGHT OF 1905-1906 TH YEARS AT THE
PUBLICISM OF THAT PERIOD**

The article assesses the Armenian-Muslim war 1905-1906 years in journalism Azerbaijani public figures of the period - A.Huseynzade O.F.Narimanzade A.M.Rasulzade, H.N. Narimanova, S.M.Afendieva, Y.Qadzhibeyli

Rəyçilər: t.e.d.L.L.Həsənova, t.e.d.A.C.İsgəndərov
Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin "Azərbaycan tarixi" (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının 06.12.2012-ci il iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№11).